

Подоріжжя од Полтави до Гадячого

Панас Мирний

Слівце до редакції

Я – невідомий, та ще й жіночого роду, бо я – душа. А се велика заручка для мене: невідомій душі можна брехати скільки схоче, не соромлячись; можна й правду гірку казати, не боячись нічого; звісно, як невідомій, та ще й душі.

Через се я й засилаю до Вас своє "Подоріжжя", нефамузно написане; бо скільки я (душа) не бачила жіночок, дівчаток, паніїв, панночок, – усі такі гарні-хороші, найпаче панянки, такі білі-рум'яні, з веселими очима, котрими видивляється на світ божий тільки одно щастя людське; такі тоненькі, як оси; з рученьками – як мушачими ніжечками, з ніжечками – копотятками, а тендітні які? а хрупкі та ломучі? Здається, одно легесеньке повітря маєвого пахучого ранку зломле їх, як лепістки з тендітної квітки...

Так, кажу, скільки я не бачила таких панянок, хороших, чепурних, а коли діло приходитьсь до писання... о, лишенько! (де того тільки лишенька не буває?), – ніжні тоненькі пальчики виводили такі нефамузні каракулі, які тільки зуміють написати грубі сорочі лапи... Так вони усі нефамузно пишуть, так нечепурно!.. Десять раз затирають одно й те... Не так, мов, – візьме та й замаже пером усе написане, та знову пише.

От так оце і я (душа), – де не літала, у кого не набиралася сили красиво писати, – позичала й у легеньких метеликів їх хороших кольорів, брала й у комарів тоненьких замахів їх тонкого голосу, – але все-таки вийшло нефамузно, нечепурно: там ціла стрічка затерта, там слово замазане, а замість його інше написане... Вибачайте! На те я жіночого роду.

Се ж одно; а друге ще! Лихо мені з тим другим!.. Як душа без тіла, без обличчя, я не боюсь палиці дозорчого... А який він злющий, коли б знали? Та ще й горілку, як воду, дме!.. Я його боюся: а то не його й не його палиці, а боюся його зітхання... Як дихне, бува, на мене, – учадію ж я, омлію!.. та й понесуся геть у небо... А мені, ще молодій душі, як не хочеться туди, ох, як не хочеться!.. І що я там буду робити? Літатиму од зірки до зірки та буду їм дзвеньчати пісні про кохання... Ні! не проміняю я своєї землі на ясне небо. Воно хоч і ясне, і безкрає, та пустісіньке – холодне... а земля така люба, хоч і чорна, так гарно розмальована ланами, лісами, бистрими та ясними

річками... Вона мене споїла своїми сльозами, згодувала важкими зітханнями, колихала мене малю солодкими голосами своїх пісень любих, купала мене у вітрі буйнім. Як же мені у кинутій.. Ні!..

Я не боюся дозорчого, не боюся й його палиці, а боюся його зітхання!..

Не дбаючи про те, я наказала Вам у своїм "Подоріжжі" багато гіркого... Краще гірка правда, чим солодка кривда!.. Коли не страшна вона – то надрукуйте. Може знайдеться таке, що викличе зітхання дозорчого... Цур йому! замажте, закрийте від очей людських!.. Сіль їм у вічі і печина в зуби!

Сповістіть, чи "Подоріжжя" доладне до друку і чи не краще усі назви надрукувати під титлами? Для Вас воно може й без титл добре, а для душі?.. так вона тяжко боїться хмелю!

Коли лучилося вам, шановний читальниче, їздити коли по наших поштових шляхах, як тута зоветься, на "перекладних", ранньої весни або пізньої осені, – то ви, певне, знаєте, яку тяжку муку приходитьсь виносити проїжджому. Коли не похмурі дощаві дні та грязюки такі, що колеса по маточини ріжуться, – то колоть, од котрої перекидає вас з одного боку воза на другий, товче і молотить ваші кістки так, що, прибувши на станцію, насилу розправляєте ви свою натружену спину, хапаєтеся за болячі боки і кленете все на світі, – од машталіра, що гнав, як скажений, коней, до своєї волі і долі, що примусила вас вирватися у таку дорогу.

Природа, коли не сповита сизим туманом та дощовими тучами, якось сумно засипає, – як буває восени, – то, прокинувшись ранньої весни, ще не розвертає зеленої краси перед вашими очима, а, потемнівши, розвертається, як марюка, половіє розлогими ланами, горовіє глибокими глинищами та ярами або стає перед вами сумним лісом, котрий задира своє галуззя угору, немов просить теплої дощової години.

Сумно у такі часи їхати... Сонце мов і любо сяє, а проте холодний і гострий вітер віє полем, і ви й не думайте вириватися у легкій одежині, а загортуйтеся добре у теплий кожух та й будьте безпечні. Кожух та свита, та й душа сита, – кажуть люди. Коли лучиться вам балакучий машталір, то й добре. Розбалакаєтесь ви з ним то про се, то про те; розкаже він вам то про свої згоди, то незгоди; пожалкує на свою лиху долю, що привела його ганяти, як вітер, од станції та до станції часом і голодному. Заведе він іноді вам і пісню...

Завзята хлоп'яча натура сміється в тій пісні над дурною, нерозумною дівчиною, що полюбила "Іванюшу-падлеця"; часом плач на свою безталанну долю, що привела "в чужих людей служити, чужим дітям годити", неначе у жмені здавлять ваше серце, – так воно заболить од важкого машталірського співу. Просите ви тоді перестати співати, а поганяти боржій коні і сидите, як у рот води набравши, аж до самої станції. А там знову на коні, знову в дорогу і знову те саме; іноді по шляху прийдесться переїхати яке село або містечко, де по проїжджій улиці над дашками хат стоять жерстяні або ж і

дерев'яні вивіски з намальованими шклянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хворостині, – ознака, де шинки.

З одхилених дверей тих хат або в розбите вікно виглядає жидівська борода, в забовтаному драному балахоні. Приязно вона дивиться на вас, а побачивши, що коні прямо простують шляхом, ховається, зачиняючи двері або затикаючи розбиту шибку ганчіркою. Далі ви бачите: крадеться попід тином високо підперезана боса дівчина, несучи на плечах двоє відер води; там чоловік повагом переходить улицю; там молодиця, розтьопана коло порання, біжучи за чим-небудь з хати в комору, стає серед двору, становить над очі руку од сонця і дивиться на вас, буцім хоче пізнати.

Ось ви минули се все, минули село; у царині бачите: піднімається сизий димок з самої землі, – то землянка громадського чабана, якого-небудь старенького діда, що, не маючи ніде притулку-пристановища, став на старості літ за хліб громаді послужити. Коло землянки валяються трухлі пеньки, сухі корячки, – на топливо; коло самих дверей гордо лежить який-небудь Сірко або Жучко, котрий, не допускаючи вас ще далеко до землянки, спрожога кидається до кінських морд, забігає з усіх боків, гавкає, як у дзвін б'є, проводить вас аж за ворота; погавкає ще, погавкає вам услід та й перестане... Ось ви знову у чистому полі, знову пішли стусани од нерівного шляху, сум од мовчання машталірського, котрого ви ніяк не викличете на розмову – такий уже вдався; і тільки один дзвінок, як навіжений, дзвонить-завиває, та гуркоче біг воза у ваших ухах.

Се ж коли стоїть година. Коли ж замажуть небо сірі тучі, укриє поле сірий туман та важка пара, піде дощ густий та холодний, немов крізь сито сіє, – лихо тоді подоріжньому! Коні ледве-ледве плугоняться по розбитому шляху; од машталіра, опріч посвисту та лайки до коней, нічого не почуєте; мовчить він, сидючи до вас спиною, як німий, і віддає на вашу волю шукати собі поради навкруги себе. Шукати її – даремна праця: природа така ж сумна й мовчазна, як і він; ховається вона під заслоною туману та дощу; заривається-загортається сама в себе. Поневолі приходитьс'я й собі загорнутися у себе; заглянути у своє давнє, перебирати різні випадки. І встають вони перед вашими очима, немов на долоні; та тільки на самоті, при похмурому небі, нічим не звеселять вашого серця... Сумно... важко... Хоч би лягти, задрімати, так дощ, що прямо сіє на ваш вид, не дає. Смалите ви раз по раз люльку та кленете у душі дощову годину.

Оце недавнечко прийшлося мені проїздити од Полтави до Гадячого. Їхав я і в добру і в дощову годину і звідав усього.

Збираючись у дорогу, мав я умову думку роздивитися народний побут, познайомитися з народною таємною думкою, якою він живе; з його "слухним часом", яким він себе тішить і береже задля свого сина або онука; з його вдачами й невдачами; з його злигоднями і щасною долею... Малась думка, та подоріжжя приборкало її. Їхати на поштових і знайомитися з народом – зовсім не підхоже діло. Провівши півгодини на станції, поки вам перепряжуть коней, ви не встигнете ще й розбалакатися з незнайомим чоловіком, не те щоб прилучити його до себе так, щоб і висповідався він вам у своїх гріхах і таємних думках.

Проїздячи ж село або містечко, ви хіба тільки оком накинете, чи побільшало, люду, чи поменшало; тобто, чи прибавилося нових хат, чи й ті, що стояли, розвалилися. Зостаються одні машталіри. Правда, вам приходится сидіти з кожним дві-три години; ви їх питаєте-розпитуєте скільки хочете; та все ж, як люди незнайомі, вони криються од вас. Хіба вже наскочите на балакучого, та ще й такого, що в його й душа наопашки, – тоді вже ви щасливі, залізете аж у саму душу його; витягнете таки з його ту таємну сповідь, котра, хоч не зовсім, а все ж, як людей близьких до народу, показує вам, чим живе він, чим боліє і які надії має. Але се дуже рідко буває.

Одначе подоріжжя моє надало мені і дещо цікаве побачити і почути, з котрим я, як чоловік, маючий язик не на прив'язі, й хочу з вами, читальники, поділитися. Люди кажуть, що то лихий чоловік, котрий сміття виносить на шлях; та що ж уже його робити, коли сміття набралось стільки, що не дає вже дихати вільно?

Виїздив я саме у страсну п'ятницю. Надворі стояла ясна година. Весняні дощі давно вже перестали; земля загускла, закаменіла, порепалася, – буйний вітер мів шляхом сіру пилюгу.

Узявши з станції коней, сказав я машталірові поганяти їх до моєї квартири, бо треба було дещо ще узяти в дорогу. Машталір на мою долю випав здоровенний чоловік, літ під п'ятдесят, у драному під рукавом кожусі, у вибійчаних штанях, здоровенних чоботях. По обличчю він видавав себе за кацапа. Довге, засмалене вітром лице, рідкі уси, рідка клином борідка, спорошена вже просіддю, ніс грецький, горбатий, очі глибоко запали під насупленими бровами. Чорне тільки волосся давало ознаку, що коли се і кацап, то полудневої сторони; а на ділі він виявив себе таким же хахлом окацапленим, яких ви часто й густо стрінете тут.

– Увійдіть лишень в хату, – кажу я йому, коли коні стали коло моєї квартири, – та випийте чарку горілки.

– Спасибі, паничу! – одказав він.

– Чого? хіба може боїтеся гріха, що сьогодні страсна п'ятниця? Так се ж у дорозі, а подорожньому все можна. – І почав йому розказувати, як одна баба на Великдень, ще як тільки задзвонили до утрні, ухопила паску в руки, вибігла на улицу, снувала по ній то вдовж, то вшир та, знай, убирала паску. А тут люди ідуть. – А що се, бабо, хіба вже посвятили? – питають. – От іще кажіть! хіба ж ви не знаєте, людечки добрії, що подорожньому чоловікові все можна, – одказала баба. Машталір лиш усміхнувся.

– Ні, я зовсім не п'ю, паничу, – одказує.

– Зовсім не п'єте? і не пили ніколи? – здивувавшись, знову питаю його.

– Ні, я пив колись, – одказує він мені, розмощуючи солому на возі, – і здорово пив! Бувало, цілими тижнями по шинках сновигав; місяцями люди не бачили тверезим; аж поки одного разу не приснився дивний-предивний сон. Сниться мені, що буцім сиджу у себе в хаті, на лаві, на похміллі. Голова болить, як не розвалиться; за серце – ссе-тягне. От би, думаю, коли б хоч півчарочки, похмелитися. Коли – де не візьмись дівчина, вся в зеленому і сама зелена. Держить буцім пляшку і чарку в руках і наливає мені в чарку; ллє, а воно біжить щось густе, як олія, зелене, як рута. Налила. – Випий, каже. – Що ж

се, питаю, таке? – Горілка. – Що ж воно за горілка, зелена та густа така? – Се, каже, не наська горілка; здалека ся горілка, аж з самого Єрусалиму, настоювана на персиках. – Я взяв і випив. Як випив – так мені увесь світ і пішов ходором. Крутиться мені усе в очах та й крутиться; сиджу й нічого не бачу. Не знаю, де й дівчина ділася... Прокидаюсь, аж сонце вже високо; жінка коло печі порається. – Спи, каже мені, спи, ще не доспав! – Мовчу я, тіло у мене дрижить, руки трусяться, голова – туманіє. Сяк-так підвівся, став; кістки, як поламані, болять. А проте взяв шапку та мерщій у шинок, щоб поправитися. Випив чарку та як почав "рвати", то трохи кишок не вирвав. І от з того часу – як рукою зняло! На горілку й дивитися гидко, а як зачую тільки дух її – так щось і підступить під серце, та давить-давить, поки не викидаєш з себе.

– Що се, – питаєте ви самі себе, – чи правда, чи брехня? Чи справді се чоловік, котрого сам запій вилічив від запою; чи се одні тільки "шалопудські побрехеньки, один туман, котрий вони пускають свіжому чоловікові в очі?

– Шалопуди, шалопудці!.. Що за кумедне слово? – питаєте мене. – Звідки воно? Чи се назва людська, чи назва звіряча, і що під сією назвою криється?

Шалопуди – се тутешні розкольники. Дехто прирівнює їх до кацапських "скопців", "безпоповців", "людей божих". Але по правді, що се за така секта – ніхто не скаже. Її форми і її принципи – коли й має вона ще їх – ще не дойдені. Люди сі різняться од православних тим, що горілки не п'ють, люльки не смалять, з жінками не живуть, борода не голять. Зберуться іноді де в хаті, а ні – то й у лісі, моляться – святі пісні співають... Тільки всього знають тута про їх і величають – шалопудами.

І шалопуди сі дедалі більшають, ширяться й іноді накидають хлопоти тутешній адміністрації, котра в грізному образі станового набіжить на смиренних борононосців, накричить, нарепетується, загляне в кишені матнистих штанів, – чи нема там тютюну? Дознається та й знову поїде надовго, надовго... А іноді (не знайшовши тютюну) назбира цілу низку і чоловіків і жінок та й жене батавою аж до міста "свідітельствовати", чи справді вони чоловіки та жінки, чи, може, звірі які заморські? І – дивно! Як лікар не роздивляється, як їх не бадає, що з ними не робить, а виходить на ділі все ж одно й те, що се чоловіки та жінки. Чому ж у їх дітей нема з того часу, як стали вони шалопудами? – А тим, що шалопуди!.. – одкажуть та й розпустять людей по домівках; і знову слух про шалопудів затихне надовго.

Одначе як же сі шалопуди пустили коріння в такому безсектаторському народі, як народ України? Пустили, вкоренилися й дедалі розрошуються?

Щоб хоч трохи в'яснити се питання, треба глянути ясними очима на народне життя, роздивитися дуже неодрадну картину його побиту. А задля сього покиньмо на час чудного машталіра з його чудовними ліками.

Перше всього, що вам кидається в очі, так се поділ народної маси на два стани, де народний тип, гартований не в однакових побитових постановах, вилився у дві різні форми. Се – горожани і селяни.

Перші, живучи під напливом у городи різних ненародних елементів, – людей уряду, омосквленого панства, людей торгу й ремісництва, – й не маючи освіти, постановленої

на народній основі, почали збувати свої народні типічні ознаки; стали з них глузувати, як з мужиччини, нехтувати – як лишню вагу на своїх плечах, і виродилися у перевертнів. Мова стала пародією московської мови; дроп, сукна та ситці виперли з одержі сірячину, китайку, полотно. Може хто подума, що, кажучи за одержу, я шкодую заміною? – ні, – я тільки малюю вам перші ознаки зокола. Спустімось тепера всередину, загляньмо у душу.

Що там? Може хоч там пораду знайдемо? Де вамі Гній, калюка невилазна; страта честі, правди, віри на слово; ошукування одного одним, хвастощі сим і до сього всього – п'яництво й п'яництво. Гірке заливне п'яництво! П'ють не тільки чоловіки, жінки, – п'ють дівчата, діти. Чоловік несе од жінки до Гершка свою зароблену плату; жінка урве з свого убогого хазяйства – й теж несе; наймит або наймичка – й казати нічого. Все п'є, все заливає очі й не соромиться одно одного.

Батько не соромиться дітей підняти п'яний бучу у хаті, побити вікна, миски, ложки, лави, скалічити свою жінку; жінка – п'яна валятися у рові; дочка – пригортати при батькові чи матері москаля; син – часом побити того й другу... Чи не здурів, чи не збожеволів, бува, народ? – питаєте ви себе. Постійте. Ось виступають перед вашими очима два чисто городянські типи: "халамидник" і "боска".

Перший – завсіди обірваний, обшматаний, всього його од горілки роздуло, скалічило; очі, як у божевільного, мутні, болісні, ніс – розбитий, пика – подряпана. Живе він день, зиму й літо геть за городом, у пустці, як звір у берлозі. Спить там він, поки сонце зайде. Як сіло сонце, розправля він тоді свої задерев'янілі ноги і плететься у город... Стережися тоді, пізній гуляко, тримай зигарка або верхньої одержини якомога; бережися й ти, наморений їздою "Йванько", не спи; а то як раз та два – прийдеться вести у руках коня додому без уздечки.

А ось і "боска". Сидить вона день у свого хазяїна, найбільше жида-шинкаря, і куняє. Пика її споена, висмоктана, у синяках; очі попідпухали. Сидить вона і теж дожидає, поки сяде сонце; а там – причесалася, прибралася, вмилася, вибілилася й понесла своє грішне тіло на широку улицю... Стоїть або ходить, не минає стрічного й поперечного, співає своїм охрипим голосом спрощні пісні, аж таки знайде свого знайомого, якого недоїденого... "чиновника-шибайголову", котрому все одно, чи жити, чи вмерти, або викравшогося з казарми москалика-джигуна. Ось зійшлися, пішли...

Трохи перегода чуєте плач, крик: "...халамиднику, [сучий] сину! ой, рятуйте! халамиднику! нащо ти мій платок береш? рятуйте!.." Далі гуп тіла на землю, ляскання важкої руки по щоках, плач, лемент, крик – мов ріжуть кого... І все те несеться по сонних улицях города і не викликає нікого на поміч. Всі добре знають, що то й хто то.

Іноді на той крик обізветься свисток дозорчого (ознака, що ще не спить він); болізно він уріже ваше ухо, промчиться й затихне десь далеко-далеко на вигоні. Трапляється часом, що й тихо обходиться се. Тоді боска, як тінь яка, швидко крадеться темними улицями за город, до самого крайнього шинку якого-небудь Гершка або Лейби; несе свій убогий заробіток. Тут уже й подруги зійшлися; і вони принесли свої заробітки. Ось суне Іван або Грицько; й вони несуть – хто згарок, хто уздечку, шальку з

ВІВСОМ...

І все оце предобрий Гершко приймає й розплачується дурманом настояною горілкою, гнилою рибою або цвілими ковбасами. І Гершкові добре, і людям добре: Гершко купив усе за безцінок, люди – напилися й наїлися... Пішли співи, танці, вихилися, викрутаси, лайка однакова що між чоловіками, що жінками. І тільки перед світом все те тікає у свої нори, у свої берлоги.

Люди ночі, вони бояться дня, як сови, і чим дужче тікають од ясного світу. Буває часом, зморена боска або халамидник не зможе добратися до свого кубла, і вранці ви бачите, як колоди порозкидані у захистку під тином або ж під деревиною у бур'яні, лежать сонні люди, – то вони. Їдуть люди на базар – минають, не дивляться, не плюють і не сміються... З усяким таке буває!

Коли на городян, на синів зовсім інших людей, начатки іншого побиту, інших звичаїв, інших хвиль побитових накладали свої сліди, вибивали й виковували свої зразки, і виродилася з того така неодрадна форма народного перевертня-городянина, – то селяни як стали на одному місці після козацької завірюхи, як уляглися ті лихі чвари у тихе незамутне життя, то так і досі залишилося; і досі, у неосвітньому мороці, б'ються вони з своєю злиденною долею, холодом та голодом, а часом запивають те все "живицею-ледащицею".

Ціле літо на роботі, або ж серед свого поля, або чужого – на заробітках; цілу зиму то по печах лежачи, то по шинках сновигаючи. Гершко, носом чуючи свою поживу, підсунувся і сюди з своєю порадою та одрадою. І добре йому, – за безцінок має він і курей, і гусей, і масло, й яйця, і всякі огородні овочі, і всяке польове зерно; а часом закине удочку у чужу будочку та й тягне, не кожух, так свиточку, – і все те незабаром помарширує у місто на базар...

А Грицько або Іван, виспавшись добре під лавою, устане, оглянеться кругом, – ні свити, ні кожуха, а іноді й грошей з гаманом (коли були) кат має; почухає свою нечесану голову, удариться руками об кишені та й поплететься додому слухати лайки жіночої або ж репету дитячого.

– Оттак-то мене зла личина обмарудила! – похвалиться через тиждень-другий, добре вилежавшись на печі, викачавшись од хмелю, своєму сусідові.

– А може б ми тій личині та очі залили? – сміючись, одказує питанням сусід. – Одне сьогодні празник.

– Та воно б то й я не од тих грошей, – каже неборака, чухаючи потилицю, – та...

– А що там та?.. От потурай їм!.. По маленькій! – лукаво грає по живій струнці сусідовій сусід.

І дивися – побралися попідтинню прямисінько до Гершка. Там зберуться ще тричотири. Випили, заїли, розбалакалися. Скаржаться на життя, смалять люльки.

– Трудно стало жити, – ох, як трудно! – оце скаже один і сплуне.

– Бо людей наплодилося, що й землі важко, – уверне другий.

– Та й порядки!.. – процідить крізь зуби, не випускаючи люльки з рота, третій.

– Ще хоч би не маштаки; а то ті нас підсікли!.. – забубонить четвертий.

По слові четвертого вам зараз робиться відомо, хто то розмовляє: козаки, казенні, тільки не колишні кріпаки. Між тими й другими йде своя хатня ворожнеча; один одного ненавидить. За що? – спитаєте. За те, що історичний потяг, розв'язавши руки кріпакам, круто повернув, як колесом переїхав, економічний побит народу і почав трошити його патріархальний склад.

Настало зразу тисяча тисяч вільних рук, без хати-оселі, без хліба, без грошей. Треба було щось ротам жувати, треба щось робити? Й от сі роти й руки розбрелися по своєму й чужому краї, то в найми, то на заробітки: маючи надію незабаром стати й собі такими ж хазяїнами, як стали їх брати вільні. От тут-то й почалася та боротьба за шматок хліба, за оселю, за сім'ю, за господарство. Усяк добре знає, що се за боротьба. Багато пропало люду з чесними замахами, з добрими замірами; життя учило, що без кривих і таємних шляхів не можна було вискочити.

Й от кріпацький норів, уже й без того скалічений самим кріпацтвом, став ще дужче калічитися, зробився скучний, прониристий і шкودливий. Се все й дало їм більшу силу над козацтвом та казенними, котрі привчені були робити все повагом, по давньому споконвічному звичаєві, по батьківським показам, – і стали вони побивати свого вільного брата у всячині, хоча й кривими та таємними шляхами. Чесна козака душа, вирощена на волі, не знала такої зневаги, – й от вони ворогують між собою.

Через те козаки, як тільки зійдуться, зараз і беруться за те, що багато нашого брата наплодилося, трудно стало жити; маштаки світ зав'язали, – скаржаться на життя й ідуть шукати простору за Кубань.

Кріпаки теж скаржаться, тільки інше. У їх першими припонами їх щастя не те, що багато нашого брата наплодилося, а самий склад громадянського побиту!

– Що то земство? – розмовляють вони. – Тільки лишня драчка! А мирові? Коли добрий пан – то добре нам, він і розкаже і перекаже; а як лихий – то все рівно, що плюнь! Те ж і волосні. Набіг посередник або справник, а в старшини й язик одібрало; про писця вже й казати нічого, – той норовить тільки на нашу кишеню, як би з неї сороківку витягти за пашпорт. П'явки! Що ж ми зробимо, що ми скажемо – люди темні?

Як бачте, життя не веселе. Де ж шлях той, яким би можна вилізти з-під гніту його?.. Козаки знайшли – за Кубанню, й потягли; бо їм можна туди – спродав своє – та й на всі чотири сторони. Кріпакова доля не такої співає: у його ще нема нічого свого, у його казенне, за котре ще треба гроші сплатити. Через се йому й не можна за Кубань...

І от хиріє собі так народ, крутиться на однім місці, в одній ковбані. А душа? Й вона просить їсти, і їй хочеться хліба. А де ж ти задля неї хліба виловиш? куди її приткнеш, щоб не стирчала серед пустині, як та билина, одна самотою? От тут-то й [за]ковика, та ще й не абияка... Потроху – Гершко залива ту душу своєю заливкою, потроху – життя надсаджує молоду силу; а потроху сама в себе заривається, шукає утіхи не навкруги, а в собі; то, шукаючи, й окунеться у шалопудство...

Через се то й став для мене таким цікавим мій машталір. Сама борода його; такий чудовний випадок, од котрого перестав він й у рот брати, – малювали у моїй голові не кого іншого, як шалопуда, хоча я й помилився.

Як сів я й минули ми місто з його казенними будівлями, з його невеселими чорними плотами, почухравши, тільки видно, твердим засохлим шляхом, то перше слово моє було:

- Нащо ви, діду, бороду носите?

- А так. Ніколи голитись. День у день їзда.

- А я думав, чи не старовір, бува? (Я не назвав шалопудом, боячись уразити діда, бо слово се між своїми за лайку сливе).

- Хто? Я?

- Еге.

- Ні. Ось, бачте, зараз люльку буду курити; а вони ж сього зілля не вживають.

Й почав накладати люльку, пустивши коней тихою ходою.

- От і добре, - кажу я, - покуримо, щоб дома не журились.

- Хм! - усміхнувся дід. - Не журяться!

- Чому?

Дід тільки хитнув головою.

- Ви самі тутешні? - питаю трохи перекодя.

- Я такого-то (запам'ятав прізвище) пана.

- Сього ж таки повіту?

- Ні. Костянтинівського.

- Хата є, сім'я є?

- Є.

- Що ж вас одірвало од сім'ї? Хіба землі немає?

- Та яка ж у нас земля? Звісно, общеська!

- А все ж за неї треба платити?

- То й платимо ж. Жінка там трохи обробля, а я туг та служу.

- І воно не кортить часом додому?

- Байдуже.

- Та все ж таки жінка, діти? Дід здихнув.

- Та як їдиш на той край, то й забіжиш.

- Хіба недалеко од шляху?

- Недалеко. Зараз біля станції.

- А діти ж великі?

- Дочці од першої жінки 17-й пішов, а то ще малі.

- То ви на другій уже жонаті?

- На другій, - глухо вимовив дід. А трохи помовчавши: - Е-е, якби мені син був, та й ще од першої жінки, то я б і горенько покотив. Оце б йому двадцять третій пішов, - та господь прийняв.

- А великим умер?

- Ні, малим. А се, що од сеї, невелика надія: синові восьмий тільки пішов. Куди ти його приткнеш? А в мене, як самі бачите, борода вже сивіє. А все ж другу жінку дівку брав, - усміхаючись жартівливо, вимовив, придавивши на слові дівку.

- Еге! то ще й тепер жеребця загнуждаєте? - жартую я.

- Ні вже... Хіба отакого, - та й указав пужалном на сухореброго коня на пристяжці, що йшов собі, голову похнюпивши.

- Ану! чого зажурився, - гукнув він на його, стьобнувши батогом. Кінь рвонув, другі собі підхопили й понесли нас по шляху, гуркотячи, як по камінню.

- Жид у вас держить станцію? - питаю.

- Жид.

- А що платить?

- Кому? мені?

- Еге.

- Шість рублів на місяць.

- На своїй чи його одежі?

- Його тільки оце сірячина, - показав на місце, де сидів.

- А харчі?

- Харчі його.

- А добрі ж хоч?

- Та за харчі гріх слова сказати.

Поки курили, розмова наша стихла. Коні підтюпцем бігли, вітер ніс поперед їх шпарко сіру куру. Я оглянувся навкруги: поле, сумне і чорне, лежало за нами; у праву руч, на Шведській могилі, стояла невеличка церковця; у ліву - над самим шляхом корчма. Білобока церковця, як дівчина у празниковій одежі, стояла собі коло високої могили (свідка колишнього побоїща) й приязно кидалась у вічі. Зате корчма, як жидівська наймичка, обшпугована дощами, з побитими вікнами, болізно дивилася на проїжджого, немов милостині просила.

- І, мабуть, жид шинкує? - питаю діда.

- Не знаю. Я од такого захисту тікаю.

- І краще.

- Правда ваша. Що як подивлюсь я тепереньки на п'яного, хоч і свого брата, то аж верне.

- Та воно вашому братові, - кажу йому, - не можна й не пити. Часом зимою хуртовина та лиха година заскочить в дорозі, - то ще й змерзнути можна.

- Отже ж то все вигадки, паничу. Пив і я колись - то так казав; а перестав - то й байдуже. А то, що змерзнути, кажете, то то таке: яку кому господь смерть положив. Чи так умерти, чи змерзнути, - того й возом не об'їдеш. А що наш брат п'є - то побий його лиха година! От не дальше, як учора. Приїхавши так перед обідом - зараз і пішли. То так нализилися, що ледве глумої ночі до хати долізли. До хати то долізли, а в хату - ні, не найдуть дверей. Почали гукати: діду! діду! відчини. Відчинив я їм, та вже й каюся; хай би надворі вихмелилися; отже пожалів, а вони до самого білого світу не дали й очей зімкнути. Сказано, ірод у їх поселився, - свистять, кричать, гукають, лаються; та так цілісіньку тобі ніч. А тут ще одному й черга прийшла їхати. Куди ж йому коней запрягти, правити, коли він язика в роті не поверне? Перемінив уже його трохи

тверезіший. Зате ж і досталося йому од хазяїна на другий день.

- Як, бив?

- Та бити то не бив, а тільки лаяв, як [сучого] сина.

- Ну, то ще нічого.

- Та все не гаразд. Гульня гульнею, а служба службою.

- То так.

Проїхали з півгодини мовчки.

- А коли, діду, вам краще було, - питаю, - чи як були у пана, чи тепер - на волі?

- Та воно, бачте, тепер і краще, що ніхто над шиєю не стоїть, - та тоді було краще.

- Чого ж так?

- А так. Тоді було одробився, та й лежи цілу зиму, нічого не знаючи.

- А тепер же?

- А тепер за цілий вік діла не переробиш. То, що на себе, то на себе, а то ще й на подушне, земське, рекрутське. Все то те, знай, тягнуть. А де його взяти? З коліна не виколюпаєш.

- Так тоді ж було таке, що оце не злюбили чим вас - зараз у двір, а там звісне життя - то лайки, то бійки, а часом і голодом попоморять, на цепу поподержать.

- Та в лихого, та ще задля лихого, то воно таки такеньки й було; тепер, звісно, того немає.

- То-то ж. Тепер, що не заробили ви, то все на вас і йде, на користь вашу; а тоді панові йшло.

- Та воно, паничу, ось що я скажу: що на волі добре, - чи пішов куди, чи зробив що - нікого не питаєш, сам себе знаєш; та одно біда - хліба голо, а подушне тяжко насіло. Притьмом уже дуже налягло.

- Потривайте трохи, ось як розложать на землі, то тоді вага ся спаде з вас.

- Чи воно ж таки коли буде се?

- Пишуть, та вже ж до чогось допишуться.

- А чи не чули ви, бува, паничу, - у нас там на хуторі чутка йде, - що либонь цар одбере усю землю од панів й од усіх, хто її багато має, та й поділить порівно на душі.

- Ні, такого не чув.

- То-то я й казав, що брехня. А у нас усі слебезують об сьому та ждуть - не дождуться.

Такеньки ми з дідом цілу дорогу розмовляли, аж поки не доїхали до станції. Станція стоїть собі серед поля, насупроти - гостиниця, а більше кругом - ні хатинки.

Пересидівши трохи у непривітній холодній хаті, поки перепрягли мені коней, я вийшов сідати. Коло ганку стояв мій дід і нова тройка з новим машталіром. Я сів у віз, подавши дідові плату. Машталір уже прибрав було й возжі, щоб поганяти, як дід його зупинив:

- Тимофію! - гукнув він.

- Чого? - озвався Тимофій, обертаючись до діда й показуючи мені свою сувору пику з білими усами.

- Ти ж мені сього панича он як вези! Чув? Не жалуй жидівської худоби, бо се панич добрий!

Тимофій, не сказавши на се ні слова, підобрав до рук коней і погнав їх щосили.

Їхали ми дуже добре, тільки Тимофій випав не балакучий. На скільки моїх питань він нехотя якось одмовляв, а іноді й з серцем: не лізь, мов, у мою душу, я ж у твою не лізу! Прийшлося більше мовчати й роздивлятися усяку всячину по шляху.

Ось стоїть капличка: хрест похилився, капличка почорніла, заросла пліснявиною. З дверей виходить чернець з чорним капшучком, кланяється вам, дзвонить дзвоником, що коло держална висить.

Тимофій погнав коней.

- Не люблю я оцих ченців, тільки даремно хліб їдять, - сказав, як од'їхали з добру версту.

Далі показався коло небоспаду сизотемний пояс. Оддаєки - мов що куріло, туманом засноване здавалось.

- Що то? - питаю, - ліс?

- Ні, то Будища, містечко.

Пояс той, чим далі ми їхали, все більшав і більшав. Ось показалася білою плямою церковця, далі будинки панські, а там хати й хатки. Стояли вони перед нами, немов виведені з карт. Де з яких димарів виривався сизий димок.

Ось ми в їхали й у село. Проїжджа улица пряма й широка. Хати всюди вибілені, попідводжені коло вікон і знизу приспи жовтою глиною. У шинках же вікна були всюди червоні, а постоялі двори давали ознаку своїми розчиненими ворітьми і віхтями сіна, що моталося на ломаці, застромленій у лісу над ворітьми.

Минули ми се все, минули село. Пустилися в поле. Де-не-де шлях наш перерізували невеличкі гірочки, з котрих цвітними поясами збігали поорані ниви у долини. Спустимося кус в долину, вихопимося на гору, - й уп'ять рівнина; проїдемо - знову забовваніє невеличка гірочка, що заслонює од наших очей небосклон. По шляху манячать то голі дерева, то мальовані версти. Сумно. Природа нерозбуркана спить, а тільки поверх неї холодний вітер віє.

Ось з'їдемо на гору, й перед нами знову засиніє пояс. То Опішня з своїми хуторами та недалеко лежачими селами синіла.

Опішня - здоровенне містечко, укрите садками, де ростуть добре знайомі Полтавщині опішнянські сливи. Сливи ті з породи венгерок, або, як тут (та й краще ж) зовуть їх, угорок, великі, м'ясисті і пригодні для солива. У кожному повіті Полтавщини є своє село, котре славиться своїми сливами - то роди сушні, то роди наливки. Так, у Гадяцькому - Сори, у Миргородському - Попівка, у Лубенському - на увесь наддніпрянський край - Мгар.

Коли викинути Мгар, то зостанеться Опішня, уславлена на всю Полтавщину. Її кожен знає. Знає й її людей високих, моторних, що з здоровенними бочками солоних слив роз'їжджають усюди по ярмарках. Уславилася Опішня ще й своїми горшками, майже більше, чим сливами. Горшки її й посуду розвозять гончарі у своїх заплетених

возах по всьому чорноморському схилі: знають її Херсонщина, Єкатеринославщина і інші понадчорноморські краї.

Коли Рашівка, Гадяцького повіту, розпускає по всьому краї своїх щетинників, свої хури з ночовками, лопатами, днищами й гребенями, коли Грунь, Зіньківського повіту, настає усіх своїми груньськими возами, – то Опішня своєю глиняною посудом. Розкинувшись по глинястих горах з здоровенними залежами глини, годящої для ремесла, вони почали ритися у тих горах, почали викопувати ситну глину, обертати її у горшки, миски, покришки, поставці і таке інше, а випаливши й іноді й поливом обливши, розвозять їх по всьому полудневому краї.

Весело їхати Опішнею. Було чим очі порадувати, серце звеселити після трьохгодинного мовчання. Усюди видно достачу: хати рублені, високі, ясні й білі; огорожа скрізь добра, улицею – з острішками; в огорожах – сіріють кошари, чорніють загороди, хліви, хлівці; садки, двори виметені, чисто. Рука достачі чепурить містечко; по шляху видно де-не-де й шинки, але не так вони примітно кидаються у вічі, як по других селах; тут вони немов ховаються од людського ока.

У Опішні й станція, котру держить жид. А право, то й станція краща од других зокола і зсередини.

Як увійшов я у хату, то у грубі розводило огонь підпарубча у сірій козацькій і таких штаних.

– Що се ти, хлопче, топоти збираєшся?

– Еге ж, бо нахололо в хатах.

– А коні є у вас гулящі?

– Є. Вам зараз?

– Та хоч і зараз; тільки хай там не дуже шпарко, бо трохи бажається спочити.

Я оддав подорожню; хлопець вийшов, а я розлігся на канапі.

Незабаром він вернувся назад.

– Стільки-то з вас, – каже, оддаючи мені подорожню. Я розплатився. Хлопець, сховавши гроші, присів до груби.

– Так ти тут за писаря, чи що? – питаю його.

– Та я так, бачте. Тут в нас є смотритель, а мене жид наймає йому у поміч.

– Хіба багато діла, що смотритель сам не вправиться?

– Багато. По пошті. Тут ж і пошта приймається.

– Що ж тобі жид платить?

– П'ятдесят на рік, ще й на моїй одежі.

– Мало.

– То-то й є, що мало. А роботи багато. Ще поки нас два було, то й нічого. А то як одійшов один, або не як і одійшов – прогнали, то на мене самого й накладно.

– Як прогнали, за віщо?

– А за те, щоб не крав грошей з пошти.

– Як з пошти?

- Так. Записував пошту та двоє писем і підцябрив. А там аж півтораєста рублів. От він їх гаразденько взяв та письма - в грубу, а гроші - в кишеню. Та як був тут батько у ярмарок, то він йому й віддав. Каже - знайшов. Батько за 75 і волів зараз купив. Коли так через тиждень приходить бомага - немає двох писем. Де письма? де письма? А люди бачили, як він ходив у лавку, міняв сторубльову бумажку, та й сказали смотрителеві. Смотритель до його. Він тоді ні в сих, ні в тих, - батькові, каже, віддав. Тоді смотритель до батька. Той 75 віддав, а на 75 розписку дав. Так його вистрамили добре та й прогнали, а я тепер сам zostався.

- А ти ж сам звідки?

- Та я не здалека - з Будищ, з-під самого монастиря.

- Козак?

- Козак.

- А вчився де?

- Тута ж у Опішньому... А ось вам уже й коні дали, - перервав він розмову, зачувши дзвінок.

Як не хотілося мені ще їхати, як не хотілося полежати й побалакати з хлопцем, але не можна було; коні дані - треба їхати.

На моє щастя випав тепер не машталір, а машталіреня, хлопчик літ 15, невеличкий ростом, швидкий, шпаркий, з рожевим, як у дівчини, личком, з ясними очима, говіркий, веселий. Як тільки я усівся, він миттю підхопив у руки вожжі і шпарко погнав трояк ситих коней.

Чорт його й думав, - кажу йому, - щоб ти, такий невеличкий хлопець, та зумів так добре кіньми правити?

- Та я, паничу, ще з малих літ привчився на їх ганяти, то тепера мені з сим трояком тільки гратися, а не правити.

- Де ж ти змалку привчився?

- А в свого пана. У його цілий табун, та не таких миршавих, як оці. А ну же ви, біси! - гукнув він, цвѣохнувши праворучого, - коні ще дужче помчалися... - Там то були коні! Он які жеребці! Та й на тих ганяв, мов на хортах; а се що? погань!

- Скільки ж тобі плати?

- Плати? 30 рублів на рік.

- Чого ж так мало?

- Як мало? У нас ніхто більше й не бере. Один дід Онисько, що на платі прикажчика, сорок бере, а то всі кучери по тридцять; є, правда, й менше.

- То ти, бач, ще на кращому місці?

- А ви думали?! - гордо запитав він мене. Я був ні в сих, ні в тих.

- Та я, - кажу, - нічого не думав; я тільки питаю. Тоді мій хлопець защебетав, як соловейко. У голосі

його хоча й почувалися хвастощі, але видно було в йому багато розумного, хоч свого, хатнього, з усякими забобонами, вигадками та видумками, а все ж розумного. Далеко він відкочувався від своїх не тільки однолітців, а й старих людей: своєю

розсудливістю, своїм побитовим розумом. До того ще надія на себе, віра у свої сили і геть-то були за його.

- Хіба як здоровий, то й путній, - ви думаєте? - запитав він. - Здоровий, кажуть, дуб, та дуплинатий! Іноді і здоровий, і старий чоловік, а не справиться й за мене. Він не так і коло коней упада, і грішки водяться за ним - попива. А я то нічого того не знаю. Мені тільки аби добрі коні були, - а там гуляй собі! А погуляв, приїхав, - треба й скотині передихнути дати, треба її й нагодувати й пожалкувати, бо вона, хоч і скотина, а все рівно що й людина: і їсти треба, і пити треба, і передихнути треба. Он кажуть: пошануй худоби раз, вона тебе десять раз пошанує. Так і се. Через те в мене й коні найситніші і найкращі од усіх; а я ще більше своїми ганяю, ніж другі. Бо я знаю, де треба придавити, а де з повагом пустити. Е-гей, ну! гей ви, удані! - гукнув він зичним молодим голосом, замахнувши батогом по всіх трьох, і поніс, тільки видно, глухою й кривою улицею.

- Чого се така крива й глуха улица? - питаю. - Хіба не поштова?

- Ні. Се на Заїчинці. Сюди ближче, хоч і гора буде та ще й добра.

"Заїчинці, Заїчинці..." - вертиться на умі.

- Се де Гнидка жив? - питаю.

- Вони самі.

Гнидка - се трохи чи не на всю Полтавщину звісний розбишака, років два назад як засуджений на каторжну роботу. Гнидка дуже цікавий суб'єкт як задля етнографа, так і психолога.

Як такий мирний пахарський побит з його поетичним почуттям, з людяністю викинув з себе такого злющого зарізяку, котрому нічого проткнути ножом горло маленькій дитині, коли воно, прокинувшись, начало у колісці кричати; котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду і за півроку вирізати з нею до двадцяти душ в Зіньківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Переяславському повітах? Питання, на котре повинен одповісти наш етнограф. Які почуття водили руками сього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже наш психолог.

На мій погляд, Гнидка - безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту, - пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою, - де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, стояло, поки зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починається інше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя народженому, гірке воловодіння з цвіллю. І от починає вона боротьбу за своє місце, за своє право на життя; почина розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де ти знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх?

А тут устає таке питання: не я задавлю - мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочі (як Гнидка жінку); що зненавидить - як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними

вчинками.

І справді Гнидка здивував собою усю Полтавщину, сполохнув тихе пахарське життя од корня до самої верховини; імення його начало переходити од села до села, од міста до міста; а переходячи, почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці, може, і не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасачем був, привчав себе до сього ремества. Пійма, бувало, ягня, обдере живцем з його шкуру та й почне батіжком підганяти... Другі, – що як з своєї матері знущався, – постановить на гарячу сковороду та й пече, щоб нікому нічого не розказувала... Треті – як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди; розказує, а сам рясно-рясно плаче.

Так народна фантазія почина обвивати хоч грізним, а все ж поетичним словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20 – 30 Гнидка-розбишака не займе рядом місця з яким-небудь Гаркушею, Засориним і іншими розбишаками післягайдамацької пори, котрі уславилися по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрості і пригніту багатих і щасливих?.. Народ глибоко чує; він вибачає своїм самим лютим зарізнякам, часто й густо величає їх нещасними-безталанними; не вибачає тільки він своїм давнім ворогам, що гнітять та розорюють його беззахисне життя, – то панству та жидові. Про се голосно свідчить задніпрянське побоїще 1863 – 4, Одеське – 1871 і Харківське – 1872 року.

Одначе, що ж кажуть люди про сього Гнидку?.. Ось як розказував мені про його мій машталір.

– Бідова голова сей Василь Гнидка був! На все вдатний, до всього здався, чи до ремества, чи до роботи якої – його пошли, йому дай. Сам чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запаленний був! Отута в долині (ми тоді саме спустилися з гори у глибоку долину, уже покриту споришем чи болотяною травою, тоді як гора з обох боків чорніла ще своїми гноїщами та жовтіла глинищами, – перед нами на горі стояли Заїчинці, а за нами синіла чагара з колись рослого й густого лісу) туди далі є озеро; то він, будши, кожен день бродить з рушницею понад водою. І вже коли забачив що, те не втече його рук. Меткий стрілець! Тут він схожувався з своїм товариством і на раду, коли й де їм погуляти.

– Хто ж його товариші були?

– Тутешні ж козаки. Тута їх у його ціла згряя була, а то й три москалі пристали. З Опішньої – пушкарі, що з пушок палять.

– І заможний він був?

– Та чорт його не взяв! Дві хати там такі збудував, що хоч нехотя задивишся. Тепера їх попечатано, то там ніхто й не живе. Стоять собі – валяться. Одна сова серед печі кричить.

– Як же й де його зловлено?

– Аж ось як: недалеко від Заїчинець, – от як будемо їхати, то і побачимо, – жив собі хутором уже здавна один козак. Заможний і грошовитий. Скоту в його – повна загорода, а грошей – то й свині не їдять. При йому жили його й сини, аж три. Двох він уже й поженив; у старшого й дитинка була, а менший ще парубкував. Сього він уже у

москалі готував і грамоти навчив, щоб не так важко у службі було. Ще й дочка у його, так півдівка, була; ото вона одна й залилася тільки жива. Гнидка добре його знав, знав, що туди так удвох починати нічого; та різдвяних свят, зібравши дванадцять самих найздоровших товаришів, і скокнув до того козака празникувати.

– Як празникувати? вони ж їх, кажуть, вирізали?

– То то ж і празникувати. Змовилися вони, а як стемніло, то й рушили. Приїждять, аж уже на хуторах і спати полягали. Звісно, святки, повечеряли та й рано спати лягли.

От сі до вікна, стукають, просяться в хату. Їх не пускають; вони просять хоч шлях показати. Дорога тоді була забитна, недавно сніг увалив. Батько й послав парубка. Той тільки що одсунув двері – вони так прожогом усі в хату, аж дванадцять душ. Та й почали правитися. Парубок хотів у вікно вискочити, так хтось з їх як бебехнув з рушниць та прямо у спину так кулю й увігнав, – та й так у вікні й застряв. Вони тоді до жонатих, хто з ножем, хто з сокирою, – повбивали. Зостались невістки, дід та баба; та ще дочка, що як побачила ту баталію, то непримітно залізла під під та там і сиділа, дух притаївши.

Зостались ото ті; вони їх пов'язали гаразденько та й питають: де гроші? Питали, питали, – мовчать; вони тоді давай у печі огонь розводити; розвели; та візьме жменю соломи, зверне верчик, запалить та до ніг, – отак і пече. Пекли, пекли, та чи то вже так їх запекли, чи може вже ті затялися, – ні слова та й годі. Стара одначе знемогла, сказала, що в пічурці 50 карбованців замазано.

Виколупали та знову до неї. Більше, каже, немає. Вони знову пекти, мучити; так ні, не сказала. Тоді вже вони взяли гаразденько усіх, поскладали в рядок, зайшли з-за голови та обухом у голову; так голови й попровалювали. Тоді ото й дитина прокинулася; або воно, може, й давно прокинулося, та мовчало, а то почало кричати. Кричить, як не розірветься; так Гнидка узяв та й простромив його ножем, як галушку.

Коли його питали на слідстві: нащо ти, Василю, хоч дитя убив? Що воно тобі заборонило? – Я його, каже, не бив, поки воно не кричало; а як підняло лемент такий, хоч безвісти тікай, – я тоді взяв та й простромив ножем. – Як упоралися зовсім, тоді зачали грошей шукати. Шукали, шукали, все перерили, не знайшли та з тим і поїхали. А та дівчина, що під подом була, як побачила, що вже нікого немає, та як була гола й боса й простоволоса, то так і майнула аж до села.

Прибігла до першої хати, а то хата самого Гнидки. І як вона вже тут не піймалась, то вже, видно, сам господь так їй судив. Прибігла, а вже було удосвіта; правда, всі спали, і Гнидка спав з товаришами, тільки у другій хаті, що од двору, а в сій, що од улиці, – мати Гнидчина. Вона до сеї то стука у вікно, добивається.

Мати слуха: щось стука – вийшла. Коли гляне – аж дівчина у одній сорочці і уся в крові. Що се? – питає. – Відкіля ти, дівчино? – Я, каже, бабусю, з хутора... розбишаки набігли... батька, матір... братів... усіх, усіх побили, тільки я й залилася... утекла... – Як утекла? – Поїхали розбишаки, так я й утекла. – Коли ж се сталося? – Оце недавнечко... вони тільки що поїхали... багато їх... – Цить же, цить, дівчино, – каже мати, – мовчи, то мій син! – А вона бачила, як син увиходив у її хату й без світла руки мив. Та за дівчину,

накинула на неї яку там одежину та тихенько до волості. Там усіх зразу на ноги підняла та прямо по сина й справила.

- Хіба він матері так уже дозотив, що вона на його виказала?

- Та вже ж, видно. Уже б яка мати на сина сказала? Вона, кажуть, не раз його й просила й молила; раз і жалілася, так ще її винуватою зробили, а син ще й вибив.

- Ну, так далі?

- Ну, ото ж як справила, то їх усіх так сонних і забрали. На другий день до нас в Опішню дали знати слідователеві. Я тоді саме з ним і їхав. Як увійшли у хату, то по кісточки крові було; так усе у крові й плавало; аж страшно дивитись. Таки не абизна-що - вісім душ положити! Записали ото там усе. Почали їх питати. Так куди? не знали: і духом не знаємо, й не відаємо. Так раз мати доказує, а вдруге дівчина пізнала деяких; уже щось через тиждень, чи що, усе по правді розказали, як там було; побачили, що не викрутяться. А як вели Гнидку у Полтаву, то нахвалявся втекти та матір порішити. А тепер, кажуть, либонь і з ним уже порішили.

- Як порішили? Я чув, що він утік аж з Москви.

- Утік же був, та піймали. Та він хотів ще удруге втекти, так москаль узяв та й застрілив.

- Як застрілив?

- З дороги, значить, втікав. Гнидка одбіг, а москаль вистрілив та й положив.

- А де ж мати та жінка живе?

- Матір прийняв до себе тутешній таки козак. А жінка хотіла було йти за ним, та як розпиталася, що там не можна удвох жити, то й залишила. Живе тепереньки тут з одним чоловіком, тягається. У чоловіка й жінка є, а вона одбила та й живе з ним. П'янують вдвох, розпутствують.

- А та дівчина, що зосталася жива?

- Е-е, та дівчина тепер уже велика дівка і, кажуть, либонь уже засватана за благородного. Та де їй і не вийти за благородного, коли десятин двісті поля та грошей щось тисяч з десять.

- Так і гроші знайшлися?

- Знайшлися. У скрині в холодній хаті, у полотні були заховані.

- Як же гроші переберегли й де живе дівка?

- Гроші у касу положили; а дівчина живе у дядини своєї, батькової сестри. Така хороша дівчина вийшла, висока, брова й хазяйка добряща.

Ми виїхали геть од Заїчинець.

- Ото, дивіться: у долині верби сивіють, ото той хутір. Там їх і поховали усіх. Хотіли саме коло Заїчинець хрест постановити і на хресті написати, коли, як і ким вони побиті. Та громада Заїчинська одпрохала, що, мов, худа слава об нас піде. Так їх там у хуторі поховали і хрест постановили.

Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті; тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він

мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу.

Далі ми доїхали до станції. Там, пересівши, попхався я до Зінькова, де й заночував.

Зіньків розлігся по долині річки Груні, котра літом зовсім пересиха, та по надгір'ях. Лежить він на нездоровому болотяному місці, через віщо, тільки піде маленький дощик, вже він і кальний, і смердячий.

Зіньків місто тихе, мирне, хліборобське, і якби не облупана мурована тюрма, що стоїть над шляхом і сумно зазирає у вічі проїжджому, то подумав би, що сам господь оберігає спокій сього краю.

Одно, що тільки запримітив я в обличчі людей, то се невеличкі носи у жінок і дівчат, схожі на сливи-угорки, та невисокий їх зріст. І се не тільки в самому місті, але і в повіті. Одначе такі носи, трошечки підняті вгору, не тільки не калічать самої вроди, а ще надають їй якусь красу особну: рум'яне личко з блискучими карими очима викликає симпатію.

Рано вставши, я зараз виїхав. На моє питання у машталіра: що у вас доброго-нового, він одказав грубим голосом:

- Немає нічого. Кажуть, либонь, що у Павлівці (містечко в верстах семи від Зінькова) щось біга за звірюка: сама на собаку схожа, а ноги, копита – кінські. І кого стріне де, зараз розірве, серце та печінку вирве та й покине; так у двох хазяїнів собак порозривало; на приспі лежали, так воно їх там і порозривало. А то в ліску й чоловіка знайшли пошматованого. Пізно звечора вийшов з Зінькова, так воно, видно, його й зустріло.

- Що ж воно за звір такий?

- А господь його знає! Кажуть, що само на собаку схоже, а копита кінські.

- Чому ж його ніхто й досі не вбив?

- Бояться. Звісно, вже кара господня! – закінчив мій машталір та й замовк.

Що справді за звір? Видно, з звірятника якого вирвався, як не раз уже бувало.

Далі станція ще. Там бір, піски; Будища красуються на горі, видивляються на свою красу у Пслові води. Піднявшись на круту гору – уже й Гадяче видно. Чим далі ми наближалися до рідного місця, тим я дужче благав машталіра поганяти коней. От уже з-за гори та лісів і піски, по котрих ріжеться Псло, забіліли; от і сам він своєю синьою хвилею залелів; далі Заяр'я (одна сторона Гадячого) видно, у садках воно ховалося; ще далі – й своя хата, з високою солом'яною оселею, манячила у віччю і, як магніт, тягла до себе. Ось і улиці пішли, знакомі будинки. Деякі вже постаріли, деякі валяться, а деякі знову побудовані. Знайомі стріваються, той шапку скидає, той слово замовить.

- Додому?

- Еге...

Коні побігли, знайомий zostався далеко ззаду... А ось, ось розчинились ворота з свого двору, і на ганку, видно, товпляться рідні: батько радісно усміхається, мати з сльозами на очах, сестра хапається руками за груди, і незабаром усі обняли мене, радіючи та цілуючи...

Далі? Годі!.. Іншим разом, кращим часом може я розкажу вам дещо й про Гадяче, а

тепера буде й сього!